

Sociologie třídy a dělnictví

Kateřina Nedbálková¹

Fakulta sociálních studií, Katedra sociologie, Masarykova univerzita, Brno

The Sociology of (Working) Class. Despite class being one of the main characteristics of society, the study of class seems to be noticeably disappearing from social sciences. The following text is divided into two parts. The first is devoted to the class in general and I deliberately focus on authors whose contribution to the class theory has not been fully appreciated and also on those who represent the cultural turn in the study of class. This choice represents an alternative to the dominant stratification theory and research based solely on the connection between class and occupation. I suggest multidimensional conceptual frames of class that take into account also the categories of lifestyle and inequalities created alongside the axes of gender, ethnicity and age. In the second part of the text I focus on the working class. The process of definition and specification of this broad and diverse category is also the object of my interest. I am interested in the existence of the working class under the conditions of the postindustrial society in post communist countries. Against the background of the rich tradition of international research my goal is to highlight the conceptual and methodological changes of the understanding of the working class. I argue for the importance of research on working class and I foreshadow the possible research heading in this diverse and rich field.

Sociológia 2018, Vol. 50 (No. 1: 57-77)

Key words: *Class; working class; post-communist; lifestyle; gender; Bourdieu; Goffman*

Proč třída?

Diskuse o relevanci třídy vedou sociologové již celá desetiletí. Jedni tuto kategorii považují za objektivně existující, zásadně vysvětlující proměnnou, pro niž už sociologie vyvinula řadu přesných měřicích nástrojů, druzí ji odepsali jako neužitečný koncept, který není s to zachytit rozsáhlou, amorfni, prchavou a věčně unikající povahu současného světa. Naprostá většina sociálněvědní produkce se nachází někde mezi těmito póly a většina sociologů se při kladení výzkumných otázek či interpretaci výzkumných zjištění bez třídy docela dobře obejde. Projdeme-li všech třicet sedm výzkumných skupin největší evropské sociologické asociace (European Sociological Association) třída, ale ani nerovnost, stratifikace nebo chudoba, není v názvu ani jedné z nich.

Ve vztahu k nerovnosti pak buď zaznívá názor, že žijeme ve společnosti beztřídní (Kingston 2000; Beck – Beck-Gernsheim 2002), kde univerzální koncept sociálního občanství vede k obecné nivelizaci životních způsobů a většina obyvatel spadá do kategorie střední třídy. Na druhé straně stojí tvrzení o strmě vzrůstajících nerovnostech a nesouměřitelných společenských rozdílech. Nesouměřitelnost zde není vykládána jako funkční, ale má pro marginalizované

¹ Korespondence: doc. PhDr. Kateřina Nedbálková, Ph.D., Fakulta sociálních studií, Katedra sociologie, Masarykova univerzita, Joštova 10, 602 00 Brno, Česká republika. E-mail: nedbalko@fss.muni.cz

skupiny i pro společnost jako celek fatální a škodlivé důsledky. (Goran 2009; Wilkinson – Pickett 2013; Piketty 2014)

Způsob, jak o třídě sociologové (ostatně nejen oni) smýšlejí, souvisí s jejich paradigmatickou pozicí, politickou inklinací, geografickým kontextem či historickou epochou, ve které píšou nebo o které chtějí vypovídat. Dle Pikettyho byla historie distribuce bohatství vždy hluboce politická a nelze ji redukovat na čistě ekonomické mechanismy (2014: 20). Zmíněné názory na společenskou nerovnost mají pochopitelně důsledky pro uvažování o dělnické třídě, která je hlavním předmětem zájmu tohoto textu. Dělnická třída buď mizí, rozpouštěna ve třídě střední (teze o zburžoaznění dělnické třídy), které se vyrovná životním stylem i spotřebou, nebo naopak upadá do stále větší chudoby postihující čím dál větší skupiny osob, i těch, které dříve spadaly do kategorie střední třídy. Ze všech třídních kategorií se právě ta dělnická užívá nejproblematictější. Zatímco zmínky o elitách a střední třídě na mediálním, ekonomickém a politickém poli slyšíme poměrně často, o osobách, které by spadaly do kategorie dělnické třídy, se mluví bez přímého označení nebo opisem pomocí celé řady jiných slov a kategorií. Bylo by však mylné považovat tuto absenci explicitního třídního diskurzu za indikátor neexistence třídy a dělnictví.

Rozpaky nad pojmy třída a dělnictví jsou zejména v kontextu postkomunistických zemí pochopitelné, neboť jim minulý režim vtiskl výrazný ideologický rozměr, se kterým si většina objektivitou se zaštiťujících badatelů nechce špinit ruce. Zatímco Šanderová (1995) dochází k závěru, že pojem třída je pro produktivní diskusi nepoužitelný proto, že je mnohoznačný (tedy nevědecký), a navrhuje přeformulovat diskusi v nových pojmech a termínech, se vyhnout, moje pozice v tomto textu je právě opačná. Shodně s Šanderovou považuji pojem za nejednoznačný a rozporně užívaný, mám však za to, že je *právě proto* sociologicky zajímavý. Sociologie s třídou však také někdy nakládá jako se samozřejmou kategorií, která je v dotazníku operacionalizována skrze sebe zařazovací otázky. Oporu pro takové zacházení lze najít v tom, jak je tato kategorie mnohdy obdobně neproblematicky lidmi používána. Legitimním cílem sociologického záměru pak může být nahlížení pod povrch této samozřejmosti a mnohoznačnosti, ohledávání toho, jak je třída tvořena a reprodukována pomocí nejrůznějších typů vědění, organizací, institucí a jednání lidí, jak je ustavována i zneviditelnována nejen na poli sociálních věd, ale i v laickém, politickém a mediálním kontextu.

Následující text je členěn na dvě části. První je věnována třídě obecně a selektivně se v ní soustředím jednak na autory, jejichž přínos pro třídní teorii nebyl u nás dosud doceněn, jednak na zástupce kulturního obratu v přístupu ke třídě. Touto volbou představuji alternativu dominantnímu stratifikačnímu přístupu založenému na spojení třídy se zaměstnaneckou pozicí a nastiňuji více-dimenzionální konceptuální rámce zkoumání třídy, které zohledňují také kate-

gorie životního stylu a nerovnosti vytvářené po osách genderu, etnicity nebo věku. Druhá část textu se zabývá třídou dělnickou, a to v širším smyslu slova. Proces vymezení této skupiny a obtíže s ním spojené jsou přitom také předmětem mého analytického zájmu. Zajímá mne existence dělnické třídy v podmínkách postindustriální společnosti a postkomunistických zemí. Na pozadí bohaté tradice zahraničních výzkumů dělnictví je mým cílem ukázat proměny konceptuálního i metodologického uchopení dělnictví, ale i proměny podob dělnictví samého. Argumentuji pro důležitost zkoumání dělnické třídy a jejich proměn a ukazuji možné směřování výzkumu na tomto poli.

Třída je pro mne širším paradigmatickým a konceptuálním východiskem a zároveň analytickým rámcem, který nerovnostem ve společnosti umožňuje porozumět v kategoriích uznání/zneuznání, spravedlnosti/nespravedlnosti, hrdosti/studu, patřičnosti /nepatřičnosti, tedy v dichotomiích, které nejsou z pozic stratifikační teorie a výzkumu tolik viditelné a důležité. Užitím pojmu třída se také vědomě přihlašuji k morálnímu a hodnotovému rozměru společenských nerovností, které jsou rétorikou ekonomických rozdílů a hierarchií opět nepostižitelné.

Třída strukturní i každodenní

Jako historická opora pro sociologické konceptualizace třídy obvykle slouží teorie dvou klasiků, Karla Marxe a Maxe Webera. K později zmíněnému odkazuje vlivná škola sociální stratifikace, která je u nás zaměnitelná za studium sociálních tříd či nerovností obecně. Právě s ohledem na dominantní postavení stratifikačního přístupu, považuji za důležité v tomto textu nabídnout širší pojetí výkladu třídních a sociálních nerovností, včetně konceptuálních východisek představovaných teorií a výzkumů, a iniciovat tak obecnější kritickou diskusi k tomuto tématu.

Jedním z klasiků, jejichž přínos ke studiu sociálních tříd zůstává u nás nepovšimnut, je Emile Durkheim. Jeho teorie zaměstnaneckých skupin (2004: 7-32) se vztahuje hned k několika dimenzím třídních rozdílů. Zaměstnanecké skupiny nahradily v moderní společnosti normativní funkce, které dříve plnilo náboženství, sousedská komunita nebo rodina. Zahrnují osoby s podobným ekonomickým i sociálním zázemím, podobnými politickými zájmy, kolektivním vědomím, které je formováno jak ve sféře formální, tak neformální. Jedná se o skupiny stojící mezi státem a jedincem. Ve sféře povolání se dle Durkheima vytvářejí specifické hodnoty přesvědčení, zvyklosti a způsoby nahlížení okolního světa. Zaměstnanecká skupina vytváří mezi členy pocit skupinové příslušnosti, morálky, solidarity, dává vznik specifické estetice (2004: 27-28). Podle některých autorů Durkheim předvídal zánik agregovaných velkých tříd. (Grusky – Galescu 2005: 335) Větší variabilita životních stylů se předpokládá u vyšších tříd, zatímco manuální profese jsou představovány častěji jako ho-

mogenní a podobné. Grusky a Galescu právě s odvoláním na Durkheima připomínají, že tento předpoklad nebyl dosud empiricky testován. Výzkumníci, sami jako příslušníci střední či vyšší třídy, vykazují obecně větší citlivost při zkoumání skupiny shodně sociálně postavených a menší citlivost při výzkumu těch stojících níže. Ke zkoumání se tedy nabízí zdroje skupinové soudržnosti v jednotlivých skupinách a osy polarit a vymezení se vůči jiným.

Reprezentuje-li Durkheim posun od velkých tříd k menším profesně určeným skupinám, ještě drobnější optikou pohlíží na svět sociologie Ervinga Goffmana. Přestože byl Goffman často zařazován jako symbolický interakcionista, od jiných reprezentantů tohoto směru se výrazně odlišoval a jeho teorie byla Blumerem (původně Goffmanovým učitelem) ostře kritizována. (Viz Blumer 1972) Goffmanova sociologie obsahuje podstatné znaky strukturalistické teorie, jedinci jsou v jeho konceptualizacích přítomni výhradně jako účastníci interakcí, které mají vždy strukturní rámec. Když byl Goffman v roce 1982 zvolen předsedou Americké sociologické asociace (což lze jistě vnímat jako přiznání statusu sociologii, kterou reprezentoval), přednesl prezidentskou řeč právě s názvem „Interakční řád“. (Viz Goffman 1983) Goffman zkoumal jedince jako součást institucí a organizací, vykonavatele sociálního řádu, ale na rozdíl od všech ostatních tehdejších sociologických autorit obracel svou pozornost především k situacím, okolnostem a prostředím velmi všedním, obyčejným a zprvu nenápadným. Nejinak je tomu v případě jeho textu o třídě (Symbols of Class Status), který sice nepatří k jeho známým a citovaným, nabízí však jinou a novou perspektivu, na kterou později přiznaně či nepřiznaně navázali jiní významní badatelé na poli třídy. Právě Goffmanovo zaměření na banální a samozřejmé, které je-li zkoumáno v detailu, skrývá jemné předivo obecnějších struktur, považují za důležité.

Podobně jako dříve Weber, i Goffman třídu přiřazuje k pojmu status. Zajímá s o znaky třídního statusu. Ty slouží k dělení dojmů, mají ovlivnit mínění ostatních o nás, jsou kombinací mobilizace více zdrojů a nelze je redukovat na jeden společný základ. Příkladem třídních znaků je poslech určitého typu hudby, konzumace jídla, způsob trávení volného času. Základním rysem je rovněž to, že tyto znaky nejsou volně k dispozici všem, ale existuje celá řada omezení a restrikcí, které jsou uplatňovány v případě, že jsou znaky užity nevhodně či neoprávněně. Tyto restriktivní mechanismy nejsou uplatňovány autoritativně shora, ale fungují skrze interakčně strukturované výměny a seberegulační mechanismy. Lidé se například mohou stydět promluvit před více lidmi, cítí se nepatřičně v určitých restauracích, při určitých aktivitách, vnímají cenu zboží jako nemravně vysokou i přesto, že by si ji mohli dovolit zaplatit. Jinými slovy, cítí, vnímají a zvažují patřičnost a oprávněnost jednání svého i ostatních, byť tato reflexe většinou nemá podobu vědomé racionalizace.

Goffman je především citován jako autor dramaturgického přístupu v sociologii. Práce, zaměstnání či profese které, stejně jako dříve zmíněné třídní znaky, spoluurčují status jedince, spadají do sféry dramatizace a dramatické realizace (1959: 30). Dramatizace činí viditelnými úsilí a snahu, které jsou s výkonem určité práce spojeny. Profese se ve svém dramatizačním potenciálu různí, stejně jako se liší konkrétní způsoby dramatické realizace. Dramatizace se navíc pojí s idealizací, předváděny jsou zejména ty aspekty práce, ze kterých čerpá daná profese prestiž. Manuální práce se vyznačuje dramatizací fyzickou, která je oceněna, zvláště pokud je spojena s viditelně namáhavou těžkou prací, ke které je navíc třeba nějaké učením osvojené dovednosti (např. tradiční řemesla nebo profese, jako je slévač, horník či sklář). Zaměstnanecských pozic v těchto tradičně dělnických nebo řemeslných oborech ubývá, většina novodobých dělníků vykonává rutinní práci často i nemanuální, což práci na dramatizaci (a tedy i ocenění) ubírá. S vyšší pozicí v sociální struktuře je kultivován jiný typ dramatizace, dramatizace verbální, která se v některých profesích stává ekvivalentem samotného výkonu. Třída se v Goffmanově pojetí neváže jen k trhu práce, je přítomna v mnoha každodenních interakcích, které mohou být subtilní a těžko postřehnutelné, zároveň jsou však z povahy normativní a zanechávají svůj otisk v obecnějších sociálních strukturách a nerovnostech, které se v nich stvrzují, nebo naopak stírají.

Stratifikační výzkum a jeho kritika

Stratifikační výzkum získal od 60. let klíčové dominantní postavení nejen na poli studia sociálních nerovností, ale leckdy je zaměňován za sociologii obecně. Pracuje s tzv. velkými třídami typu vyšší a nižší salariat, bílé límce, drobná buržoazie, modré límce, kvalifikovaní a nekvalifikovaní manuální pracovníci a nezaměstnaní (viz Rose – Harrison – Pevalin 2010: 14 in Katrňák – Fučík 2010: 41), popřípadě podnikatelé, vyšší odborníci, samostatně činní, střední odborníci, úředníci, kvalifikovaní dělníci a nekvalifikovaní dělníci. (Viz Machonin 2003) Zařazení do třídy je přitom primárně odvozeno od pozice jedince na pracovním trhu, od míry pracovní autonomie a míry odpovědnosti na pracovišti. V postkomunistických zemích se autoři zprvu zaměřovali na proměnu třídní struktury v souvislosti se společenskou transformací na začátku 90. let a konstatují srovnatelnost například s Velkou Británií, s rozdílem v proporčním zastoupením aktérů v té které třídě. (Evans – Mills 1999) V českém prostředí jsou hlavními představiteli stratifikační sociologie Machonin, Tuček a Večerník (EGP schéma) a Katrňák, Fučík (ESeC schéma). Podle Machonina je základním trendem transformačního vývoje vytvoření skupiny samostatně činných (se zaměstnanci i bez zaměstnanců), provázené procesem snižování procentuální zastoupení dělnictva, zvláště polokvalifikovaného a nekvalifikovaného, a zemědělců. (Machonin 2003: 209) Ve srovnání se situací za státního soci-

alismu se projevuje relativní zhoršení postavení nekvalifikovaných dělníků a také značné části kvalifikovaných manuálních pracovníků, zejména těch odvětví, jež už dnes nejsou preferována (zemědělství, těžba, strojírenství, kovovýroba). (Machohin 2003: 209-210) Stratifikační výzkumy s oporou mnohatisícových datových souborů vypovídají o vývoji stratifikační struktury v jednotlivých zemích, zaměřují se na sociální mobilitu, srovnávají jednotlivé země mezi sebou.

Vedle stratifikačních přístupů se dlouhodobě rozvíjel velmi odlišný způsob konceptualizace třídy, který lze zjednodušeně nazvat marxistickou nebo radikální sociologií. Podle ní je společnost inherentně antagonistická a úlohou sociologie je nejen rozřazovat do třídních schémat, ale také odhalovat mocenské pozadí ekonomických a sociálních vztahů, tedy to, jak jsou ekonomické zájmy privilegovaných tříd závislé na deprivacích druhých. (Wright 2005: 3) Paradigmatická odlišnost obou přístupů vedla spíše než k vzájemné diskusi či kritické konfrontaci k oddělení obou myšlenkových proudů. To je patrné i při volbě tříd, na které se zaměřuje výzkumná pozornost jednotlivých výzkumníků.

Michael Burawoy (2001) ukazuje v článku s příznačným názvem „Od konce komunismu ke konci tříd“ na změnu agendy ve výzkumu třídy v kontextu východní Evropy, kdy se po kolapsu komunistického režimu pozornost soustředí takřka výhradně na elity považované za nositele společenské změny (2001: 1107), zatímco dělnická třída je naopak asociována s hanobenou minulostí socialistického režimu.

Wright, jako jeden z hlavních současných reprezentantů marxistické sociologie, ji vymezuje vůči individualizujícímu pohledu na nerovnost. Na jedince zaměřená perspektiva výkladu nerovnosti vidí pozici člověka jako výsledek jeho individuálního úspěchu. Ten je určen individuálními vlastnostmi, jako je vzdělání, rodinné zázemí, motivace nebo sociální kapitál. (Wright 2005: 2) Wright oproti tomu zdroje nerovnosti vidí v obecnějších vztazích. Ekonomický prospěch či znevýhodnění, bohatství nebo deprivace jsou zakotveny ve strukturách dominance a vykořistění, nelze je jednoduše redukovat na rozdíly mezi jednotlivci a jejich schopnostmi uplatnit se na trhu práce. Míra ekonomické nerovnosti (i chudoby) není primárně funkcí míry nerovnosti v distribuci individuálních vlastností, ale funkcí mocenských vztahů, které omezují a regulují proces nabývání příjmu a jeho distribuce. (Wright 2005: 1) Strukturální mechanismy vyloučení a uzavírání nejsou pro radikální sociologii něčím okrajovým, doplňujícím individuální charakteristiky jedinců, jejich vliv je považován za naprosto zásadní a určující. Jakkoli individualizující přístupy k nerovnosti zdůrazňují například roli vzdělání a kultury, které mají být nástrojem sociální mobility, ignorují fakt, že „pro dominující je vlastně výhodné, že jiní zůstávají vyloučení“. (Wright 2005: 1) Vyloučení je vestavěno přímo do zaměstnaneckých pozic, dochází k institucionalizaci nerovnosti a konfliktu.

Stratifikační schémata generují třídy, které podle některých autorů v realitě neexistují (nekorelují s životními podmínkami, které mají reprezentovat) a ztrácejí tak vysvětlující hodnotu pro pochopení jednání sociálních aktérů. Na jedné straně shlukují dohromady nesourodé skupiny populace, které se v životních podmínkách i šancích velmi liší, na straně druhé přehlížejí institucionálně ukotvená spojení či naopak hierarchie na trhu práce, která pro životní styl výrazné implikace mají. Pozornost se soustředí na precizování pokročilých statistických operací, modelování vztahů mezi proměnnými, přičemž se vytrácí zájem o hlubší porozumění a vysvětlení. (Grusky – Weeden 2001; Weeden – Grusky 2005, 2012; Savage 2009)

Bourdieu a jeho následovníci

Pierre Bourdieu představuje na poli sociologie třídy výrazný hlas, který je ojedinelý teoretickou i metodologickou šíří záběru i ambicí propojit několik sociálněvědních paradigmat i disciplín. Jeho přístup v mnohém navazuje na Marxe, Durkheima i Goffmana. Zatímco ke Goffmanovi i Durkheimovi se Bourdieu hlásil přímo, jeho domnělý marxismus mu vynášel spíše odmítnutí či opovržení. (Viz Bourdieuho kritika z pera Jeffreyho Alexandra 1995) Leccos z toho, co bylo zmíněno v předchozí části věnované kritice stratifikačního přístupu, Bourdieu detailně pojednává ve své konceptualizaci tříd a sociální struktury. (Bourdieu 1987; 1998)

Třída je pro Bourdieuho skupina osob zaujímající stejnou pozici v sociálním prostoru, tvoří ji lidé v podobných životních podmínkách, s podobnými dispozicemi, v důsledku kterých se u nich vyvíjí podobné jednání (1987: 6). Je-li taková skupina mobilizována pro společný cíl, stává se z teoretické či pravděpodobné třídy třída praktická (1987: 8). Tato mobilizace však nemusí mít nutně jen třídní osu, podobný aktivizační potenciál nese i náboženství nebo etnicita. Třídy existují do té míry, dokud lidé uvádějí do praxe třídní schémata vnímání, která se opírají o objektivní oddělení prostoru a přinášejí tato dělení do sociálních vztahů a politických bojů. Třídy se reprodukují skrze myšlení a jednání lidí, ale mají také oporu v nerovném rozdělení zdrojů. (Wacquant 2013)

Jednotlivé třídy se od sebe odlišují celkovým objemem ekonomického, kulturního a sociálního kapitálu, i poměrem mezi jednotlivými typy kapitálů. Hranice mezi třídami jsou určovány teoreticky (příkladem mohou být stratifikační schémata), zároveň však také prakticky, skrze jednání aktérů. Bourdieu (1984) třídy rozlišuje v termínech dominance a podřízenosti na dělnickou, střední a dominující. O jeho charakteristice dělnické třídy se podrobněji zmíním v následující kapitole.

Bourdieuho sociologie byla obecně inspirací pro řadu badatelů či celých škol v různých částech světa. Ve Velké Británii na sebe nejvíc upozornil tým okolo Michalea Savage. Velký ohlas v akademické obci i laické veřejnosti

vzbudil jejich výzkum z roku 2011, kdy s pomocí společnosti BBC realizovali na internetu administrovaný výzkum tříd (British Great Class Survey), kterého se dobrovolně zúčastnil překvapivě vysoký počet respondentů (přes 160 tisíc). Zájem respondentů i mediální ohlas autoři interpretovali jako doklad, že téma třídy je v současné společnosti stále významné a aktuální. Protože byly ve vzorku velmi silně nadreprezentováni vzdělanější a bohatší lidé (právě ti jsou posluchači stanice BBC), opakovali autoři výzkum ve stejném roce na reprezentativním vzorku pro celou Velkou Británii. (Savage et al. 2013) Výzkum a jeho výsledky vyvolaly debatu a emoce v laických i akademických kruzích, i za hranicemi Velké Británie. Výzkum je pozoruhodný v tom, že operuje s bourdieuovskou terminologií kapitolů, které operacionalizuje prostřednictvím mnohapolohového dotazníku, o což se předtím ještě nikdo nepokusil. Kromě metodologických otázek, které výzkum vyvolává, autoři konstatují existenci sedmi tříd odlišných od těch, které byly dosud vytvářeny a měřeny zmíněnými schématy EGP a ESeC. Nové jsou zejména kategorie na krajích této nové klasifikace, elita a prekaritát, na které by se podle autorů výzkumu měla v budoucnu zaměřit další analýza. (Savage et al. 2013) Zvolený výzkumný přístup byl ostře kritizován pro popření základních tezí Bourdieuovy sociologie tříd (viz dřívější zmínka o nemožnosti apriorního a zdánlivě objektivního vymezení tříd). Vytvořená typologie byla rovněž označena za náhodnou, nepodloženou, mající nedostatečnou oporu v ekonomické sféře. (Mills 2014; Bradley 2014)

Bourdieu se obecně těší pozornosti a kritické reflexi ve feministické teorii, se kterou ho spojuje důraz na analýzu mocenských vztahů. (Adkins – Skeggs 2004) U nás na něj navazují zejména výzkumníci zabývající se nerovností ve vzdělávání. (Viz například Jarkovská et al. 2010; Kubátová 2008) Na Bourdieuovo pojetí třídy a vkusu přímo odkazuje také Šafrova studie (2008) zaměřená na to, jak je postavení v sociální stratifikaci hierarchicky svázáno s odlišným životním stylem. Jedním z jeho závěrů je tvrzení, s avšak „kulturní vkus lze považovat za slabou formu reprodukce třídního systému“ (2008: 114).

V případě české společnosti výzkumy, jak jsem již zmínila, především testují adekvátnost mezinárodních stratifikačních schémat. Po revoluci je nejvýznamnější změnou vytvoření skupiny samostatně činných a překvapivý může být stále vysoký počet osob zařaditelných do kategorie dělnické třídy, která tvoří něco málo přes 40 procent. (Machonin 2003: 234) Shrnutí závěrem v české sociologii se ekvivalentem třídní teorie stalo uplatňování stratifikačních schémat založených na logice velkých agregovaných tříd. Ačkoli jsou tato třídní schémata revidována a přizpůsobována té které národní společnosti, konceptuální či empirická kritika či alternativa velkotřídních přístupů dosud spíše chybí.

Durkheim i Goffman umožňují vidět třídy jako kategorie s morální relevancí. Debata o sociálních, kulturních a ekonomických nerovnostech je vždy

nutně hodnotově zatížená, přičemž se liší podoby, které na sebe ta která zatížení berou, i míra reflexe, které se jim dostává. Z výše řečeného je zřejmé, že nerovnost a třída jsou kromě akademického pole odehrávány i na poli ekonomickém, politickém nebo mediálním. Také zde dochází k aktům ocenění i ponížení, uznání a zneuznání, které spolupůsobením vytvářejí třídy jak na papíře, tak třídy praktické. Dlouhodobá etnografie ve smyslu teoreticky pevně zakotveného přístupu umožňuje nejen postihnout kontextuální rozměr interakcí, přemostující polaritu mikro/makro sociologie, ale nabízí také časové i místní rozšíření výzkumu. (Burawoy 2009) Vnímáme-li třídu jako analytickou kategorii, nemůže nám uniknout její provázanost s kategoriemi genderu a etnicity. Téma intersekcionality je například ve feministické teorii často zpracováno v rovině teorie (viz McCall 2005), empirická rovina praktické součinnosti zmíněných kategorií však zůstává až na výjimky (např. Skeggs 1997; Bettie 2003) neprozkoumána.

Dělnická třída

Zmiňovaný kulturní obrat v přístupu ke třídě spolu s důrazem na intersekcionalitu jsou v následující části textu zaměřeny na téma dělnictví a dělnické třídy. Počátky většího zájmu sociálních věd o dělnickou třídu lze datovat do 50. let minulého století. Publikované studie se liší disciplinárním zařazením (sociologie, historie, antropologie), metodologickým přístupem (případové studie, etnografie, analýza historických textů) i tím, jak dělnickou třídu definují a jaké otázky v souvislosti s ní kladou. Na rozdíl od předchozích podkapitol v této části záměrně na některých místech uvádím názvy citovaných knih, protože mám za to, že vhodně ilustrují dosavadní povahu bádání o dělnické třídě. Nejprve představím definiční pole tématu a užívání pojmu, teprve potom dospěji k vymezení kontur a dimenzí dnešní dělnické třídy a ke specifikaci témat, které shledávám důležitá pro další zkoumání.

Pozoruhodnou antropologickou studií z 50. let je práce *Coal Is Our Life (Uhlí je náš život)*, zaměřená na Yorkshirskou hornickou komunitu. Těžká manuální práce je účastníky studie vnímána jako opak svobody, přináší však zdroje pro zajištění jiných životních potřeb, poskytuje jistotu a zabezpečení života rodiny a domácnosti. Hornická komunita je vylíčena jako striktně genderovaná, s muži vykonávajícími tvrdou manuální práci a ženami orientovanými na sféru rodiny a domácnosti. Toto rozdělení rolí není vzhledem k době vzniku studie nijak udivující, překvapivější je zjištění, že je genderovanost v rodině zdrojem konfliktů. (Dennis et al. 1956) Bohužel tento aspekt není ve studii dále rozvíjen.

Rozsahem i výstupy ambicióznějším počinem je studie *Affluent Worker (Majetný dělník)* z pera pozdější klíčové autority stratifikačního přístupu Johna Goldthorpa (1969). Výzkum vychází z představy diferencované dělnické třídy,

generující rozmanitost sociálních i ekonomických podmínek v jednotlivých skupinách. Majetný dělník je usazen v městském prostředí, jeho materiální standardy jsou, jak název napovídá, vcelku slušně zabezpečeny. (Goldthorpe et al. 1969: 32-33) Goldthorpe a jeho tým se aktivně vymezují vůči v té době populární tezi o zburžoaznění dělnictva. Ukazují, že ač ekonomicky zajištěni a na konzum orientováni, zůstávají dělníkům specifické pracovní podmínky, sociální život, kulturní hodnoty a aspirace, které je odlišují od třídy střední. Podobně jako v Yorkshirském výzkumu, i zde vnímali dělníci práci a pracovní podmínky jako neuspokojivé, nespokojenost však (patrně oproti výzkumnickým očekáváním) nevedla k politické organizaci v odborech. Tento nový typ dělníka je ve svých hodnotách individualistický a konzervativní, spíše než radikální a kolektivistický. (Goldthorpe et al. 1969: 165) Ve vztahu k třídnímu vědomí Goldthorpe identifikoval tři modely strukturace společnosti (podle statusu, moci a peněz) a dospěl k závěru, že dělníci vnímají společnost centrálně stratifikovanou zejména dle peněz, zatímco ostatní dva stratifikační činitele v jejich uvažování nehrají výraznou roli (1969). Muži ve studii se spíše než za dělníky považovali za tzv. obyčejné lidi, což vedlo údajně později k tomu, že se stratifikační sociologové přestali o třídní identity zajímat. Savage naopak tvrdí, že je tuto „třídní ne-identifikaci nutné vnímat jako indikátor její existence“. (2005: 942-943) Aspektu třídního vědomí se budu v textu věnovat ještě později.

V americkém prostředí rámuje Sennett a Cobb (1973) na základě výzkumu v Bostonu třídní identitu dělníků v termínech zraněné důstojnosti. Zranění obsažené v titulu knihy *Hidden Injuries of Class (Skrytá zranění třídy)*, zde také znamená bezprávi, odepřené možnosti a omezený přístup ke zdrojům, které určují pozici člověka v sociálním prostoru. V porovnání se střední třídou je dle autorů dělnická třída nadána menšími svobodami. Nedostatek svobod lze objektivně definovat, ale je také subjektivně zakoušenou vlastností. Dotazovaní dělníci vnímali nízkou prestiž své práce, čemuž podle Sennetta napomáhá i absence pozitivního obrazu dělníka, která je zmiňována už od 60. let minulého století.

Paul Willis (1977) představuje posun ke studiu institucí a organizací, ve kterých se osvojuje životní styl a hodnotová orientace. Jeho práce *Learning to Labour: How Working Class Kids Get Working Class Jobs (Učit se dřině: Jak děti dělníků končí v dělnických povoláních)*, zkoumá třídu skrze instituci střední školy a zaměřuje se na přechod ze školy na trh práce. Zajímá se o to, jak škola reprodukuje hodnoty, postoje, aspirace, návyky a dovednosti různých sociálních skupin. Willis na základě výzkumu konstatuje, že studenti z dělnických rodin nepřijímají školní kurikulum a autoritu vyučujících. Tato resistance má také genderový rozměr, manuální práce, na kterou aspirují, je pro ně asociována s nadřazeností maskulinty, duševní práce symbolizovaná osobou učitel-

ky a institucí školy obecně, je naopak spojena s podřízeností femininity (1977: 148).

U studia institucí (sousedství, komunity a příbuzenství) zůstává také Carol Stack (1997) prací *All our kin (Naše širší rodina)*. Na základě etnografického výzkumu v americké černošské komunitě ukazuje, že prostředí, které bývá dehonestováno v termínech deviace, dysfunkce a chudoby, vykazuje znaky rozsáhlých a stabilních sítí příbuzenských vztahů, které často překračují hranice biologických rodin a ve kterých zejména ženy a jimi organizované sítě sdílejí nejrůznější úkoly spojené s každodenním chodem rodiny a domácnosti. Směnou drobných služeb a vzájemné výpomoci tak rodiny kompenzují nedostatek ekonomického kapitálu.

Do výzkumného pole se postupně dostávají také jiny typy dělnictví než ty zastupované muži v tradičních dělnických profesích. Kniha Julie Bettie (2003) *Women Without Class (Ženy bez třídy)* vypovídá o tom, jak dívky na učňovské střední škole prožívají a vnímají třídní rozdíly, jak třídní a etnické určení jejich rodin formuje vnímání sociálních rozdílů a vyhlídky a ambice do budoucnosti (2003: 7). Bettie konstatuje existenci významných třídních rozdílů, které jsou však ve vyprávění dívek každodenně vyjadřovány prostřednictvím jiných kategorií (gender, rasa, sexualita) nebo v termínech rodinných hodnot, individualismu či sebevědomí (2003:196). Skeggs v britském prostředí poukazuje na vědomé úsilí dělnických žen nebýt identifikovány jako dělnická třída, stejně jako na působení celé řady institucí a organizací, které se ženám snaží tuto identitu vnutit. (Skeggs 1997)

Michele Lamont srovnávala americké a francouzské dělníky a zajímala se (podobně jako Bettie) o jejich vnímání třídní struktury a nerovností. Američtí dělníci svou referenční skupinu (lidé jako my), odlišovali od dvou jiných (ti nad námi a ti pod námi). Jejich rozlišení do tříd fungovalo po rasové ose, s neupřímnými (bílémi) nahoře a línými černochoy dole. (Lamont 2000: 241) V případě Francie nebyla hranice nutně rasová (bílí versus Afroameričané), ale dělníci se v rozhovorech vymezovali zejména vůči přistěhovalcům ze severní Afriky, které vnímali jako kulturně nekompatibilní. (Lamont 2000: 242) Rasová stereotypizace se zde překládá do stigmatizace na základě náboženství, do vymezení se vůči islámu. Je také zřejmé, že naznačené hranice mezi sociálními skupinami či třídami jsou pro zúčastněné silně zakotvené v oblasti morálky. Dělníci se považují za morální a spravedlivé, morální standardy uplatňují nejen na své vlastní jednání, ale posuzují jimi také ty nad a pod sebou.

Citované studie charakterizují dělnickou třídu druhem práce (tradičně manuální), stupněm vzdělání, vědomím pozice v sociálním prostoru a vztahovostí k jiným sociálním třídám. Bourdieu dělnickou třídu vymezuje vůči třídě dominující a charakterizuje kulturou nutnosti, nezbytnosti či nouze (vyšší třídy pak kulturou volby), což se promítá v různých dimenzích a oblastech vkusu (1984:

372). Co se týče materiálního zajištění, ukazují výzkumy výrazné rozdíly u jednotlivých skupin dělníků. Zatímco Goldthorpův majetný dělník je typem relativně zabezpečeného a bohatého dělníka, opakem jistoty a zajištění je charakterizována skupina označovaná jako prekariát. Prekariát se vyznačuje nedostatkem pracovních příležitostí, nejistotou stabilního příjmu, nejistotou zaměstnanecké smlouvy, která by zaručovala stabilitu zaměstnání, nedostatkem rekvalifikačních příležitostí, a také nejistotou reprezentace skrze odbory a kolektivní smlouvu. (Standing 2011)

Nejistota prekariátu je prakticky viditelná ve smlouvách na dobu určitou, v dočasných a přechodných zaměstnáních, v částečných úvazcích, týká se soukromého a stále více i ve veřejného sektoru. Owen uvádí jako prototyp prekariátní pozice a novodobého dělnictví práci v call centru, která je pro něj prototypem práce s nulovou autonomií a takřka žádnou prestiží, charakterizovaná značným stupněm odcizení (2011: 147-149). Zmiňovala-li jsem dříve tezi o zburžoaznění dělnické třídy, jiní autoři naznačují možnost opačného vývoje, kterým je proletarizace střední třídy. (Např. Standing 2011) Ekonomická nejistota prekariátu je propojena s nejistotou sociální i politickou. Frustrace a nespokojenost, které jsou zmíněnými nejistotami generovány, se stávají mobilizovatelnými nejrůznějšími populistickými hlasy. Detailněji se tomuto bodu věnuji později.

V ještě znevýhodněnějším postavení než prekariát se nachází tzv. underclass. Underclass se s dělnickou třídou nepřekrývá, ale zmínka o ní je důležitá pro tematizaci 1) kultury chudoby, 2) vztahovosti jednotlivých tříd a 3) stigmatizace skrze třídní označení. Pojem začal být používán od 60. let minulého století, označoval osoby, které se skrze dlouhodobou nezaměstnanost ocitly mimo společenskou strukturu, vyčleněny místně i sociálně hranicemi, které se ve svém působení jevily jako nepřekonatelné. (Emigh – Slezényi 2001: 3) Autor konceptu kultury chudoby Lewis ukazuje na tendenci středních tříd vidět nižší sociální vrstvy v termínech deviance a patologie s důsledky pro sebepojetí těchto tříd, které se často cítí marginalizovány a poníženy. (Lewis 1998) Oba termíny vzbuzovaly od počátku kontroverze. Byly redukovány na zjednodušující spojení mezi etnicitou, užíváním drog, prostitucí, násilím, kriminalitou a zneužíváním sociálních dávek. Jako underclass tak byla označována zejména afroamerická chudá populace velkých měst. Původní strukturální předpoklad pojmů se v užívání rychle vytratil a byl nahrazen personifikací viníka plně zodpovědného za svůj osud a neschopnost sledovat společensky žádoucí cíle společensky žádoucími prostředky. (Zweig 2012) V kontextu východoevropských zemí nabízejí obecnou konceptuální diskusi o těchto pojmech například Mareš 2000 a Ladányi 2006. Empirický výskyt underclass byl pak zjišťován Emighovou a Szelényim (2001). V Maďarsku byla underclass identifikována v případě chudých Romů, v Polsku se týká žen žijících v neurbánních lokalitách, na Slo-

vensku se Radičová a Vašečka zdráhali termín *underclass* použít s vysvětlením, že je její existence eliminována působením sociální státu zajišťujícího redistribuci od střední třídy k chudým. (Radičová – Vašečka 2001)

Pojmy *underclass* a *prekariát* ukazují na nedostatečnost stávajících třídních schémat a kategorií. Přibývá osob, které se do stratifikačních schémat nehodí, nezapadají do jejich logiky; specifika a charakteristiky, které jsou pro ně významné, zůstávají zaužívanými schématy neviditelné. Oba pojmy zároveň ukazují na strukturní charakter třídních zařazení a dokládají historickou proměnlivost třídních kategorií a jejich geografický i politický rozměr. Naopak v individuální rovině konkrétních identit Pakulski a Waterss rozlišují dva typy dělníků: dělníka individualizovaného a marginalizovaného. Individualizovaný dělník pracuje převážně ve službách nebo informačním sektoru a v životním stylu je podobný střední třídě. Dělník marginalizovaný, která se stává obětí deklasování, pracuje manuálně v oblasti služeb, je závislý na sociálním státu, pro jeho status je rozhodující rasová příslušnost, etnicita, gender a věk. (Pakulski – Waterss 1996: 124 in Keller 2011: 94) V souvislosti s prve zmíněnými pojmy se individualizovaný dělník nachází ve sféře *prekariátu*, marginalizovaný dělník má větší pravděpodobnost ocitnout se v kategorii *underclass*. Individualizovaní ani marginalizovaní dělníci se netěší kolektivnímu zastoupení, přišli o tradiční oporu odborů, o kterou je často ani nenapadne usilovat. Evans a Tilley ukazují, jak izolovanost nižších vrstev souvisí s klesající volební účastí, která opět vede k politické ne-reprezentaci této skupiny (2015: 303). Ač životní situací a osudem podobní mnoha jiným, zůstávají ve své situaci osamoceni, bez politické či občanské reprezentace.

Dlouhodobá absence pozitivní reprezentace diverzifikované dělnické třídy je ještě stupňována dehonestujícími mediálními a populárními reprezentacemi nižších tříd. Beverley Skeggs ukazuje na problematiku zobrazování dělnictví v televizních reality show, ve kterých jsou osoby s nižším sociálním statutem vykreslovány jako necivilizované, vulgární, bez vkusu či hloupé. (Skeggs 2013) Leicht (2014) vidí obecně souvislost mezi zánikem tradičních dělnických profesí a růstem oblíbenosti televizních soutěží, kde jsou tzv. obyčejní lidé oceňováni za dovednosti v oblasti zpěvu, tance či za jiný talent (2004: 493). Historicky se lze vrátit k diskusi o chudých hodných a nehodných péče (*deserving and undeserving poor*), obě skupiny nabývají v určitých dějinných obdobích a kontextech jiných konkrétních podob. Pro nejrůznější reality show je vykreslování obrazu chudých nehodných péče jednou z důležitých os zábavy a sledovanosti. Evans a Tilley říkají, že mluvíme-li o třídním boji nebo válce, ta není vedena dělnickou třídou, ale proti ní (2015: 304).

Zkoumání dělnictví v ČR

Dlouhodobější zájem o dělnickou třídu lze doložit v bádání historiků zaměřujících se na konkrétní historické období a lokalitu. (Viz například Stará dělnická Praha 1981; Holubec 2009; Fasora 2010) První významnou sociologickou prací zabývající se dělnictvím je Bláhova *Sociologie sedláka a dělníka* (poprvé vyšla v roce 1925). Dělníka charakterizuje fyzickou prací, nesvobodou a inferioritou pracovních podmínek. Odrazem jeho pracovní podřízenosti je méněcennost hospodářská, ústící v chudobu (1937: 27). Podobně jako Durkheim, Bláha považuje povolání za sféru, kde se generuje charakteristický přístup ke světu, hodnotící měřítko, morálka, řeč. (Bláha 1937: 9) Dělníci práce a industrialismus zbavili dělnickou práci všeho původu a připravili dělníka o sebeúctu, o úctu k vlastní práci. (Bláha 1937: 63) Ve třicátých letech minulého století zpracoval architekt Kroha výstavu Sociologický fragment bydlení, ve které formou koláže zobrazuje konkrétní rozdíly v bydlení dělnické, střední a nižší třídy. (Kroha 1973) Ve shodě s Bláhou vykresluje dělnickou třídu jako strádající, bez finančních a materiálních zdrojů, žijící v malých nevládných bytech a v hygienicky nevyhovujících životních podmínkách.

Rétorika strádání a živoření dělnické třídy byla s nástupem komunistického režimu vystřídána programovou snahou o zlepšení jejího postavení, a to jak symbolicky na ideologické rovině, tak prakticky na rovině materiální. Dělnická třída byla vnímána jako rozhodující politický, ekonomický a sociální činitel, byla vzývána jako tvůrce materiálních hodnot. (Huláková 1983: 4) Měla se stát nositelkou nového spravedlivého společenského řádu. Vysoká sociální mobilita dělníků měla předznamenat celospolečenský vývoj k beztržní společnosti. (Večerník 1983; Gordon – Klopov 1983) Komunistická propaganda vytvářela dělnické hrdiny, dělnictví však bylo utužováno direktivně shora. Dělnická třída tak byla podle některých autorů na jedné straně heroizována, na druhé straně spojením s režimem stigmatizována a zesměšněna. (Stenning 2005: 989) Ambivalence statusu dělníka je ostatně obsažena i v disidentských vyprávěních, kde „skončit jako dělník“ znamenalo konec kariéry, ale stejně tak byl sestup do dělnické profese způsobem úniku z vnucované ideologie, byl jednou z mála možností, jak si s režimem nezadat.

Podle Stenningové se nyní nacházíme v době dvojího konce: konce socialismu a konce práce ve smyslu mizení tradičních dělnických profesí (2005: 992). Ze zjištění domácích stratifikačních výzkumů víme, že dělníci po roce 1989 představují stále dosti početnou, byť zmenšující se skupinu (zhruba 40 procent). Zřejmá a empiricky doložená je také různorodost této kategorie, řadí se sem nekvalifikovaní, polokvalifikovaní i kvalifikovaní dělníci, zemědělci, provozní pracovníci s nízkými příjmy (většinou starší ženy), patří sem i hůře placená zaměstnanecká vrstva a neúspěšní živnostníci. (Machonin 2003: 234;

Machonin 2004) Zejména manuální a nekvalifikovaní dělníci jsou pak charakterizovatelní pocitem nedostatku peněz a deprivace. (Machonin 2003: 210) Klesající status a životní úroveň těchto lidí zakládá frustrace a antagonismus, které Keller popisuje následujícím způsobem:

Lidé, kteří si zatím ještě drží jakoukoli práci, mají pocit, že jak ti nad nimi, tak také ti pod nimi žijí na jejich úkor. Ze všech stran se cítí být ohroženi ohledně toho mála, co jim zbývá. S velkým despektem pohlížejí na ty, s nimiž trh už nepočítá. Domnívají se, že tito lidé žijí na jejich účet, považují je za parazity. Takto se dívají na nezaměstnané, na přistěhovalce, na všechny, kdo pobírají sociální dávky, na mladé lidi bez práce, kteří na předměstí velkoměst čas od času vyvolávají nepokoje. (Keller 2011: 95)

Dělnická třída je na jedné straně zobrazována jako pasivní trpící skupina marginalizovaných a vyloučených, zakoušející zánik zdrojů svého životy a kolektivní identity, na druhé straně jako příležitostně uvědomělý proletariát zúčastněný v politickém dění. (Stenning 2005) Právě kolektivní identita a třídní vědomí této skupiny jsou jednou z důležitých otázek, které má smysl v souvislosti s dělnictvím zkoumat. Kalb se zaměřuje na sílící nacionalismus této skupiny v kontextu střední a východní Evropy (2011). Bartha pak na příkladu východoněmecké a maďarské továrny dokládá vzrůstající nostalgii po minulém režimu, která je způsobem, jak obyčejný člověk vyjadřuje sociální kritiku v situaci, kdy na politickém spektru neexistuje žádná etablovaná levicová varianta kritiky kapitalismu. (Bartha 2014) Obdobně Žižek interpretuje různé formy populismu jako náhradní formy třídní nebo dělnické politiky. (Žižek dle Kalb 2011: 14) V kontextu ČR je tento typ nacionalismu a populismu pozorovatelný v protiromských a protiislámských pochodech a demonstracích (například v severních Čechách v roce 2011 nebo později v Ostravě). Způsobem jak tyto aktivity zbavit rasistického čtení pak měl být diskurz o nepřizpůsobivých, vlastně chudých nehodných péče, tak jak jsem se o nich zmiňovala dříve.

Jednou z mála současných českých empirických studií dělnictví je Katrňáková kniha *Odsouzení k manuální práci*, ve které nabízí odpověď na otázku, proč většina dětí z dělnických rodin končí se stejným vzděláním jako jejich rodiče. (Katrňák 2004: 11) Pro vysvětlení přístupu dělnických rodin ke vzdělanostním kariérám svých dětí, nabízí Katrňák metaforu volně plovoucích zátek, které po vodě plují bez směru a cíle a to, kam doplavou, záleží spíše na okolnostech. Jinými slovy, rodiče mají za to, že do sféry školy jim zasahovat nepřislouší, což je výrazně odlišuje od vysokoškolsky vzdělaných rodičů, kteří jsou svým dětem na jejich studijních drahách poučenými průvodci. Ještě polarizovanější rozdíly mezi sociálními třídami nabízí Kubátová (2008), která srovnávala studenty gymnázia a učně. Učni jsou líčení jako nereflexivní, s omezeným rozsahem a obsahem zásoby vědění, celkově vykazující nedostatek aspirací i

ambicí. Závěry Kubátové působí schematicky, nepodloženě, často jsou silně hodnotící a jsou tak příkladem moralizující paternalizace dělnické třídy. Od té „se očekává, že bude soutěžit podle stejných pravidel jako jiné třídy, ale bez adekvátních zdrojů a výhod, čímž je předem odsouzena k prohře a pocitu selhání, strukturnímu ponížení“ (Sayer 2005: 161) Katrňák i Kubátová tematizují důležitost vzdělání, které je vnímáno jako jedna z cest sociálního vzestupu, zároveň však historicky bylo a nadále zůstává třídně strukturováno. Výzkum Sidiropulu Janků zaměřený na romské dělníky přicházející po druhé světové válce za prací do českých měst prokazuje, že obdobnou emancipační roli se hrávala pro Romy státem řízená povinná zaměstnanost. (Sidiropulu Janků 2014)

Závěr

Dělnictví bylo historicky, sociologicky i laicky srozumitelnější, pokud bylo ztělesněno muži a prací v těžkém průmyslu. Restrukturalizace a proměna pracovního trhu přinesly rozpaky nad tím, jak o dělnictví (ale i o třídě obecně) mluvit, jak je definovat, jak s ním politicky i mediálně zacházet. V centru pozornosti se nutně ocitá i samotný proces třídní klasifikace a označování, který není neutrálním popisným nástrojem, ale jeho charakter je ve vztahu k sociální realitě nutně konstitutivní.

Kromě konceptuálních otázek po povaze třídy a dělnictví a jejich podmíněnosti sférami pracovního trhu, konzumu, spotřeby, životního stylu či kolektivního vědomí je třeba se výzkumně zaměřit na nové podoby identifikace s prací a povoláním v době zvyšujících se prekariátních podmínek práce. Je třeba překonat polarizující pojetí třídy operující v kategoriích manuální/nemanuální, bílé a modré límečky, služby versus průmysl. (Stenning 2005: 993) Výše zmíněné kategorie jsou odvozeny od zaměstnanecké pozice, nejsou však obvykle považovány za kategorie, se kterými by se lidé identifikovali, pomoci kterých by zachycovali své místo v sociální struktuře. Nabízí se tedy otázka, jakou roli hraje práce a profese pro identitu člověka, jak tato identifikace souvisí s dramatickým potenciálem různých profesí, a jaké další statusové znaky se k ní přidružují. Sebehodnocení ve vztahu k práci má také co do činění s vyšší platu, kterou za ni člověk pobírá. Dobře placených dělnických profesí ubývá, i tím logicky prestiž dělnictví klesá. Identifikace je otázkou (sebe)ocenění, hrdosti či naopak studu, které mohou být prožívány jako individuální, vázané na menší pracovní kolektivy, profese, místní komunity, nebo antagonisticky vymezeny v polaritách my versus oni. Odbory reprezentující hlas a práva zaměstnanců svou roli a vliv významně ztrácejí. Dělnická třída je dominována jak materiálně, tak symbolicky, zbavena institucionalizovaných zdrojů hrdosti, v rovině mediální a politické reprezentace je spíše zesměšňována. Morální rozměr naznačený zmíněnými zahraničními výzkumy ukazuje na srovnávání či vymezení

se dělníků vůči jiným skupinám, které se mnohdy stává základem třídního vnímání a přiřazení sebe sama. Nabízí se tak zkoumat relevanci středostavovských ideálů, vzorů či norem nejen ve sféře práce, ale například i v oblasti partnerských vztahů, soužití, rodičovství nebo péče o zdraví. V neposlední řadě má morální aspekt třídy, spolu se zmiňovanou vzrůstající chudobou dělníků, dopad na třídně diferencované způsoby solidarity, a to jak v rovině rodin a sousedství, tak v rovině státních sociálních politik.

Další potenciální sféru distinkce dělnické třídy představuje kontext institucí, jako je partnerství, rodina nebo sousedství. Fučík (2013) upozorňuje na zajímavý paradox, kdy sociologie v oblasti rodiny a partnerství často předpokládá v roli nositele sociálních změn vyšší vrstvy (individualizace provázená odklonem od tradičních forem soužití), ale opakovaně se přesvědčuje, že nejvyšší míru detradicionalizace lze nalézt právě ve vrstvách nejnižších.

Třída není mrtvý koncept. Její důležitost symbolicky stvrzují i dva prezidenti Americké sociologické asociace Erik Olin (v roce 2012) a Cecilia L. Ridgeway (v roce 2013), oba výrazné postavy třídní teorie studia nerovnosti. V české sociologii pozorujeme na institucionální rovině trend opačný, ilustrovaný například zrušením oddělení sociální stratifikace Sociologického ústavu Akademie věd (či jeho přidružením pod oddělení ekonomické sociologie, interpretace je odvislá od úhlu pohledu). Sloučení lze číst jako institucionalizaci zakotvení třídy v termínech trhu práce a ekonomických rozdílů spíše než sociálních či kulturních podmínek.

Diskuse o dělnické třídě se pojí s obecnějšími společenskými změnami ve sférách pracovního trhu, sociálního státu, rodiny a partnerského soužití. Sociologicky hojně zaznamenané změny dopadají na různé sociální skupiny s různými efekty, generují frustrace a konflikty, které mají také třídní rozměr. Mediálně a politicky jsou však interpretovány pomocí imperativu osobní zodpovědnosti, tedy ve smyslu individuálních zásluh či proher vázaných ke schopnostem a kompetencím jednotlivců. Kritická či marxistické teorie naopak zdůrazňují analýzu mocenských vztahů a sítí, které reprodukuje sociální a ekonomické struktury, ve kterých jsou někteří předurčováni k úspěchu a jiní spíše k permanentní prohře. Právě v kritickém používání statistických dat a velkotřídních schémat lze, v kombinaci s etnografií a analýzou mediálního a politického diskurzu, vidět budoucí směřování výzkumu (nejen dělnické) třídy. Úloha sociologie ve vztahu ke třídním nerovnostem tkví, vedle snahy nacházet objektivně existující třídící kritéria, také ve schopnosti postihnout spojitosti a rozpojitosti různých polí (politického, akademického, laického), ve kterých se třída vytváří a reprodukuje, včetně identifikace a zachycení jemných nuancí v terminologii, kterou aktéři a režimy vědění k pojmenování nerovností, rozdílů a hranic vytvářejí.

Zkoumání třídy a dělnictví je v neposlední řadě výzvou pro reflexi vlastní akademické pozice, která je do jisté míry sama třídně zatížená. Sociologové obracejí častěji a ochotněji svou pozornost k jevům a skupinám zrcadlícím jejich vlastní třídní pozice, neboť jsou jim dostupné, blízké a komunikačně srozumitelné. Umístění sociologů ve střední či vyšší třídě se odráží ve formulaci výzkumných témat i ve vnímání palčivosti sociálních problémů. Tímto textem chci mimo jiné pozornost zaměřit na ty, kteří si s vypětím sil udržují minimální ekonomický a materiální standard, sociálně a symbolicky však o svou důstojnost mnohdy přicházejí.

Kateřina Nedbálková působí jako docentka na katedře sociologie Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity. Vyučuje metodologické kurzy zaměřené zejména na etnografický výzkum. Mezi její odborné zájmy patří sociologie nerovnosti a třídy, sociologie rodiny, intimity a sexuality a studium kriminality, normality a deviace. Je autorkou nebo spoluautorkou knih: Doing Research, Making Science: The Memory of Roma Workers (2015), Matky kuráže: Lesbické rodiny v pozdně moderní společnosti (2011), Spoutaná Rozkoš: (re)produkce genderu a sexuality v ženské věznici (2006).

LITERATURA

- ADKINS, L. – SKEGGS, B, 2004: *Feminism after Bourdieu*. Oxford: Blackwell Publishing.
- ALEXANDER, J., 1995: The Reality of Reduction: The Failed Synthesis of Pierre Bourdieu. Pp. 128-217. In: J. Alexander (ed.): *Fin de Siecle Social Theory: Relativism, Reduction, and the Problem of Reason*. London: Verso.
- BECK, U. – BECK-GERNSHEIM, E., 2002: *Individualization: Institutionalized Individualism and Its Social and Political Consequences*. London: Sage Publications.
- BARTHA, E., 2014: *Forgotten Histories: Workers and the New Capitalism in East Germany and Hungary*. Pp. 309-334. In: Boyer, J. W. – Molden, B. (eds.): *EUtROPEs: The Paradox of European Empire*. University of Chicago Center: Paris.
- BETTIE, J., 2003: *Women Without Class: Girls, Race, and Identity*. Berkeley: University of California Press.
- BLÁHA, A, I., 1937: *Sociologie sedláka a dělníka: příspěvek k sociologii společenských vrstev*. V Praze: Orbis.
- BLUMER, H., 1972: *Action Vs. Interaction: Relations in Public – Microstudies of the Public Order by Erving Goffman*. *Society* 9 (6): 50-53.
- BOURDIEU, P., 1987: *What Makes a Social Class? On The Theoretical and Practical Existence Of Groups*. *Berkeley Journal of Sociology* 32 (1): 1-17.
- BOURDIEU, P., (1979) 1984: *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- BOURDIEU, P., 1998: *Teorie jednání*. Praha: Karolinum.
- BRADLEY, H., 2014: *Class Descriptors or Class Relations? Thoughts Towards a Critique of Savage et Al*. *Sociology* 48 (3): 429-436.

- BURAWOY, M., 2001: Neoclassical Sociology: From the End of Communism to the End of Classes. *American Journal of Sociology* 106 (4): 1099-1120.
- BURAWOY, M., 2009: *The Extended Case Method: Four Countries, Four Decades, Four Great Transformations, and One Theoretical Tradition*. University of California Press.
- DENNIS, N. – HENRIQUES, F. – SLAUGHTER, C., 1956: *Coal is Our Life*. Eyre and Spottiswoode.
- DURKHEIM, É., 2004: *Společenská dělba práce*. Brno: CDK.
- EMIGH, R. J. – SZELÉNYI, I. (eds.), 2001: *Poverty, Ethnicity, and Gender in Eastern Europe During the Market Transition*. (eds.). London: Praeger.
- EVANS, G. – MILLS, C., 1999: Are There Classes in Post-Communist Societies? A New Approach to Identifying Class Structure. *Sociology* 33 (1): 23-46.
- EVANS, G. – TILLEY, J., 2015: The New Class War: Excluding the Working Class in 21st-Century Britain. *Juncture* 21 (4): 298-304.
- FUČÍK, P., 2013: *Rozvod a změny reprodukčních strategií*. Brno: Masarykova univerzita.
- GOFFMAN, E., 1983: The Interaction Order. *American Sociological Review*, 48 (1): 1-17.
- GOLDTHORPE, J. H. – LOCKWOOD, D. – BECHHOFFER, F. – PLATT, J., 1969: *The Affluent Worker in the Class Structure*. Cambridge: Cambridge University Press.
- GORDON, L. A. – KLOPOV, E. V., 1983: Formování beztřídní struktury a místo dělnické třídy v sovětské společnosti. *Sociologický časopis* 19 (1): 39-49.
- GRUSKY, D. B. – GALESCU, G., 2005: Is Durkheim a Class Analyst? In: J. C. Alexander – Ph. Smith (eds.): *The Cambridge Companion to Durkheim*. Pp. 322-359. Cambridge: Cambridge University Press.
- GRUSKY, D. B. – WEEDEN, K. A., 2001: Decomposition Without Death: A Research Agenda for a New Class Analysis. *Acta Sociologica* 44 (3): 203-218.
- HULÁKOVÁ, M., 1983: Kontexty sociálně ekonomických přeměn dělnické třídy. *Sociologický časopis* 19 (1): 4-10.
- JARCOVSKÁ, L. – LIŠKOVÁ, L. – ŠMÍDOVÁ, I., 2010: *S genderem na trh. Rozhodování o dalším vzdělávání patnáctiletých*. Praha: Sociologické nakladatelství SLON.
- KALB, D., 2011: Headlines of Nation, Subtexts of Class: Working-Class Populism and the Return of the Repressed in Neoliberal Europe. Pp. 1-37. In: D. Kalb – G. Halmai (eds.): *Headlines of Nation, Subtexts of Class: Working-Class Populism and the Return of the Repressed in Neoliberal Europe*. EASA Series 15. New York: Berghahn Books.
- KATRŇÁK, T., 2004: *Odsouzení k manuální práci*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- KATRŇÁK, T. – FUČÍK, P., 2010: *Návrat k sociálnímu původu: vývoj sociální stratifikace české společnosti v letech 1989 až 2009*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- KELLER, J., 2011: *Tři sociální světy: sociální struktura postindustriální společnosti*. Praha: Sociologické nakladatelství.

- KINGSTON, P. W., 2000: *The Classless Society*. Studies in Social Inequality. Stanford: Stanford University Press.
- KROHA, J., 1973: Sociologický fragment bydlení. Brno: Krajské středisko státní památkové péče a ochrany přírody.
- KUBÁTOVÁ, H., 2008: *Životní svět a sociální světy*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- LADÁNYI, J., 2006: *Patterns of Exclusion: Constructing Gypsy Ethnicity and the Making of an Underclass in Transitional Societies of Europe*. New York: Columbia University Press.
- LAMONT, M., 2000: *The Dignity of Working Men Morality and the Boundaries of Race, Class, and Immigration*. New York, Cambridge, MA.: Russell Sage Foundation, Harvard University Press.
- LEWIS, O., 1998: *The Culture of Poverty*. *Society* 35 (2): 7-9.
- MACHONIN, P., 2003: Proměny sociálních nerovností. Pp. 205-238. In: M. Tuček a kol. (ed.): *Dynamika české společnosti a osudy lidí na přelomu tisíciletí*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- MACHONIN, P., 2004: *Dynamika české společnosti*. *Listy* 2: 234.
- MAREŠ, P., 2000: Chudoba, marginalizace, sociální vyloučení. *Sociologický časopis* 36 (3): 285-297.
- McCALL, L., 2005: *The Complexity of Intersectionality*. *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 30 (3): 1771-1800.
- MILLS, C. 2014 *The Great British Class Fiasco: A Comment on Savage et al.* *Sociology* 48 (3): 437-444.
- OWEN, J., 2011: *Chavs: The Demonization of the Working Class*. London: Verso.
- PIKETTY, T., 2014: *Capital in the Twenty-First Century*. Cambridge Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press.
- RADIČOVÁ, I. – VAŠEČKA, M., 2001: *Redistribution's Role in Leveling Income: The Overgrown Slovak Welfare State*. Pp. 157-189. In: R. J. Emigh – I. Szelényi (eds.): *Poverty, Ethnicity, and Gender in Eastern Europe During the Market Transition*. London: Praeger.
- SAYER, A., 2005: *The Moral Significance of Class*. Cambridge University Press.
- SAVAGE, M. 2005: *Working-Class Identities in the 1960s Revisiting the Affluent Worker Study*. *Sociology* 39 (5): 929-946.
- SAVAGE, M., 2009: *Contemporary Sociology and the Challenge of Descriptive Assemblage*. *European Journal of Social Theory* 12 (1): 155-174.
- SAVAGE, M. – DEVINE, F. – CUNNINGHAM, N. – TAYLOR, M. – LI, Y. – HJELLBREKKE, J. – LE ROUX, B. – FRIEDMAN, S. – MILES, A., 2013: *A New Model of Social Class? Findings from the BBC's Great British Class Survey Experiment*. *Sociology* 47 (2): 219-250.
- SENNETT, R. – COBB, J., 1973: *The Hidden Injuries of Class*. New York: Vintage Books.
- SIDIROPULU JANKŮ, K., 2014: *O leperiben: Partnerství, etnizace a orientalismus v aplikovaném výzkumu*. *Biograf* (59): 54 odst.
- SKEGGS, B., 1997: *Formations of Class & Gender: Becoming Respectable*. London: Sage Publications Ltd.

- SKEGGS, B., 2013: Interview with Beverley Skeggs, School of Social & Political Sciences Seminars, University of York, přístupné z:
<https://www.youtube.com/watch?v=8xqR1Y307dc>
- STACK, C. B., 1997: *All Our Kin*. New York: Basic Books.
- STARÁ DÉLNICKÁ PRAHA, 1981: Praha: Academia.
- STANDING, G., 2011: *The Precariat: The New Dangerous Class*. London: Bloomsbury Academic.
- STENNING, A., 2005: Where is the Post-Socialist Working Class?: Working-Class Lives in the Spaces of (Post-)Socialism. *Sociology* 39 (5): 983-999.
- ŠANDEROVÁ, J., 1999: Opět o třídách a vrstvách v současné kapitalistické společnosti (čtyři obecné hypotézy). *Sociologický časopis* 35 (1): 17-31.
- VEČERNÍK, J., 1983: Mobilitní aspekty reprodukce a rozvoje dělnické třídy. *Sociologický časopis* 19 (1): 71-83.
- WACQUANT, L., 2013: Symbolic Power and Group-Making: On Pierre Bourdieu's Reframing of Class. *Journal of Classical Sociology* 13 (2): 274-291.
- WEEDEN, K. A. – GRUSKY, D. B., 2005: The Case for a New Class Map. *American Journal of Sociology* 111 (1): 141-212.
- WEEDEN, K. A. – GRUSKY, D. B., 2012: The Three Worlds of Inequality. *American Journal of Sociology* 117 (6): 1723-1785.
- WILLIS, P. E., 1977: *Learning to Labour: How Working Class Kids Get Working Class Jobs*. Farnborough, Hants: Saxon House.
- WILKINSON, R. – PICKETT, K., 2013: *Rovnováha: proč je rovnost výhodná pro každého*. Praha: Grimmus.
- WRIGHT, O., 2005: From Stratification to Class Analysis (and Back Again?). Paper Presented at the American Sociological Association Annual Meetings, August 2005.
- ZWEIG, M., 2012: *The Working Class Majority: America's Best Kept Secret*. Ithaca: ILR Press.